

УДК 94(100):37.014.511:28(436+44)''19/20''

ІСЛАМСЬКА РЕЛІГІЙНА ОСВІТА ТА ПРИВАТНІ МУСУЛЬМАНСЬКІ ШКОЛИ НА ЗЛАМІ ХХ–ХХІ ст.: АВСТРІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ КОНТРАСТИ

Богдана СИПКО

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: bogdanasytko@gmail.com

У статті на основі нормативно-правових актів і звітів профільних комісій порівняно австрійські та французькі підходи до процесу формування ісламської релігійної освіти. Вибір саме цих двох прикладів для аналізу пояснюється протилежними позиціями урядів – австрійську політику в цьому контексті вважають толерантною, а французька ретельно дотримується принципу відокремлення Церкви та Держави. Основний акцент зроблено на історії формування її особливостях системи ісламської релігійної освіти в державних школах Австрії та на мусульманському вимірі імплементації французького принципу світськості у середніх навчальних закладах. Порівняно процеси створення приватних ісламських навчальних закладів у Франції й Австрії.

Ключові слова: ісламська релігійна освіта, Австрія, Франція, світськість, приватні школи, хіджаб.

Жодне релігійне виховання не може випадати зі суспільного контексту.
Еднан Аслан, 2011.

*Я прагнув створити приватну школу для тих, хто хоче в неї ходити,
а не для тих, хто змушений її відвідувати.*
Дао Мескіна, 2004.

Мусульманські спільноти Заходу формувалися під впливом низки історичних факторів: колоніальної політики та деколонізації, трудової імміграції в контексті міждержавних угод 1960–1970-х рр., процесу об'єднання сімей після 1974 р., пошуку політичного притулку та біженства на зламі ХХ–ХХІ ст. Але спільним знаменником для ісламських умм з останньої чверти ХХ ст. стало те, що вони перестали розглядати Європу, як місце тимчасового перебування перед поверненням на батьківщину. Відтак, мусульмани почали вимагати гарантій низки прав, необхідних для повноцінного відправлення культу: відкриття залів молитви та спорудження мечетей, легальне існування ринку халяльної (дозволеної) їжі, доступ ісламських духівників до лікарень, в армію та в'язниці, виділення окремих ділянок на кладовищах тощо.

Але якщо перелічені вище вимоги стосувалися насамперед релігійної практики дорослих, спільноти розуміли необхідність передачі ісламської традиції дітям. У цьому контексті актуальною стала проблема створити приватні мусульманські

навчальні заклади та запровадити ісламську релігійну освіту в державні школи. Відтак, авторка обрала тему “Викладання ісламознавчих дисциплін і приватні мусульманські навчальні заклади в Австрії, Франції й Україні: порівняльний аналіз” для стажування у профільній установі – Інституті ісламської теології Віденського університету у травні 2018 р. Пропонована увазі читача стаття є результатом реалізації першої частини наукового проєкту.

Ісламське релігійне виховання в Австрії було об’єктом студій Еднана Аслана¹, Сеглінди Розенбергер², Зекірії Седждіні³ та Зуле Дурсун⁴. Але оскільки названі науковці були також викладачами ісламознавчих дисциплін у середніх школах (Зекірія Седждіні та Зуле Дурсун) і університетах (Еднан Аслан), вони зосередилися на практичних аспектах, зокрема дидактиці, менше уваги приділивши історичному контекстові реалізації ісламської релігійної педагогіки в Австрії. Що ж стосується “французької” історіографії, то вона, закономірно, зосереджена довкола проблем дотримання світськості в середніх навчальних закладах і тим викликам, які кидає цій системі поява перших приватних мусульманських шкіл (Зольфрід Сесіль Відме⁵, Анн ван ден Керчове⁶, Жослін Сезарі⁷, Джон Р. Бовен⁸, Брюно Пусе⁹). Тому в основу написання статті покладено нормативно-правові акти, зокрема Федеральний закон про іслам від

¹ Ednan Aslan, “Islamic Textbooks and Curricula in Europe,” in *Islamic Textbooks and Curricula in Europe*, ed. Ednan Aslan, (Frankfurt am Main: Peter Long, 2011), 27–34.

² Astrid Mattes, and Sieglinde Rosenberger, “Islam and Muslims in Austria,” in *After Integration. Islam, Conviviality and Contentious Politics in Europe*, ed. Marian Burchardt, Ines Michalowski, (Wiesbaden: Springer VS, 2015), 129–152; Julia Mourão Permoser, and Sieglinde Rosenberger, “Religious Citizenship as a Substitute for Immigrant Integration? The Governance of Diversity in Austria,” in *Illiberal Liberal States. Immigration, Citizenship and Integration in the EU*, ed. Elspeth Guild, Kees Groenendijk, Sergio Carrera, (Burlington: ASHGATE, 2009), 149–163; *Politics, Religion and Gender. Framing and Regulating the Veil*, ed. Sieglinde Rosenberger, Birgit Sauer, (London: Routledge, 2012).

³ Zekirija Sejdini, “Curricula and Textbooks for Islamic Religious Education in Austria,” in *Islamic Textbooks and Curricula in Europe*, ed. Ednan Aslan, (Frankfurt am Main: Peter Long, 2011), 65–78.

⁴ Leni Franken, and Sule Dursun, “Islamic Education in State Schools: a Comparative Study,” *MDPI-Religions*, № 8 (2017), Accessed May 18, 2018, <http://www.mdpi.com/journal/religions/franken/dursun>

⁵ Solfrid Cecile Widme, “Le voile islamique à l’école catholique. Étude du terrain dans l’agglomération bordelaise,” (Mémoire de maîtrise, Université de Oslo, 2009), 1–111.

⁶ Anna van den Kerchove, “Islam within the Framework of “Laïcité.” Islam and Education in France,” in *Islam and Education in European Countries. Pedagogical Concepts and Empirical Findings*, ed. Aurora Alvarez Veinguer, Gunther Dietz, Dan-Paul Jozsa, Thorsten Knauth (Münster: Waxmann, 2009), 51–68.

⁷ *The Oxford Handbook of European Islam*, ed. Jocelyne Cesari, (Oxford: Oxford University Press, 2016).

⁸ John R. Bowen, *Can Islam be French? Pluralism and Pragmatism in a Secularist State*. (Princeton: Princeton University Press, 2010).

⁹ Bruno Poucet, “L’application de la loi Debré,” en *Politiques de la laïcité au XXe siècle*, dir. Patrick Weil, (Paris: PUF, 2007), 505–530.

31 травня 2015 р.¹⁰, Закон про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах від 15 березня 2004 р.¹¹, Закон про заборону закривати обличчя у громадських місцях від 11 жовтня 2010 р.¹² і Хартію світськості від 9 вересня 2013 р.¹³, звіти профільних комісій Сенату Франції¹⁴, а також матеріяли інтерв'ю, яке взяла авторка в шкільного інспектора ісламської релігійної освіти Відня – Карли Аміни Багаяті¹⁵.

До 1960-х рр. абсолютна більшість населення Австрії сповідувала римо-католицизм. Так, за даними перепису 1951 р. 89 % населення назвало себе римо-католиками, 6,2 % – протестантами, 3,8 % – атеїстами. Ісламська релігія, як категорія перепису вперше фігурувала в 1971 р., коли 0,3 % населення назвали себе мусульманами¹⁶. Перепис 1991 р. показав вже 120 тис. мусульман, що складало 1,5 % населення¹⁷. У 2001 р. кількість римо-католиків зменшилася до 76,6 %, 12 % були невірними, 4,7 % – протестантами, а 4,2 % (350 тис.) сповідували іслам, 49 % із яких мали австрійське громадянство¹⁸. Зауважу, що перепис 2001 р. став останнім, в якому була графа про віросповідання. Тому всі пізніші статистичні дані є результатом підрахунків демографів і соціологів і не можуть бути абсолютно вірогідні. На думку американського дослідника Джонатана Лоренса, у 2009 р. в Австрії 4,3 % населення Австрії сповідувало іслам, у т. ч. 8 % населення столиці (насамперед райони Фаворітен і

¹⁰ Federal Law on the External Legal Relationships of Islamic Religious Societies – Islam Law 2015, Accessed May 18, 2018, https://www.bmeia.gv.at/fileadmin/user_upload/Zentrale/Integration/Islamgesetz/Islam_Law.pdf

¹¹ “Loi № 2004–228 du 15 mars 2004 relative à la nationalité, encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics,” *Journal officiel de la République Française*, № 65 (17 mars 2004), 5190.

¹² “Loi № 2010–1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l’espace public,” *Journal officiel de la République Française*, № 237 (12 octobre 2010), 18344.

¹³ “La charte de la laïcité à l’École,” *Éduscol*, 9 septembre 2013, consulté le 18 mai 2018, <http://eduscol.education.fr/cid73652/charte-de-la-laicite-a-l-ecole.html>

¹⁴ *Rapport d’information du Sénat № 757 fait au nom de la mission d’information sur l’organisation, la place et le financement de l’islam et de ses lieux du culte*. Session extraordinaire 2015–2016. (Paris: La documentation Française, 2016); *Rapport du Sénat № 590 fait au nom de la commission d’enquête sur le fonctionnement du service public de l’éducation, sur la perte des repères républicains que révèle la vie dans les établissements scolaires et sur les difficultés rencontrées par les enseignants dans l’exercice de leur profession. Tome 1*. Session extraordinaire 2014–2015. (Paris: La documentation Française, 2015); *Rapport du Sénat № 590 fait au nom de la commission d’enquête sur le fonctionnement du service public de l’éducation, sur la perte des repères républicains que révèle la vie dans les établissements scolaires et sur les difficultés rencontrées par les enseignants dans l’exercice de leur profession. Tome 2*. Session extraordinaire 2014–2015. (Paris: La documentation Française, 2015).

¹⁵ Carla Amina Baghajati (1966), interview by Bogdana Sypko, Vienna, May 20, 2018.

¹⁶ Mattes, and Rosenberger, “Islam and Muslims in Austria, 130.

¹⁷ *Political Participation and Identities of Muslims in Non-Muslim States*, ed. W.A.R. Shadid, Pieter Konigsveld, (Kampen: Kok Pharos Publishing House, 1996), 15.

¹⁸ Mattes, and Rosenberger, “Islam and Muslims in Austria, 131.

Брігіттенаву)¹⁹, професор Віденського університету Еднан Аслан був переконаний, що в 2013 р. у країні мешкало 574 тис. мусульман (6,8 % населення), а за результатами досліджень PEW Research Centre, у 2016 р. в Австрії було 450 тис. мусульман (5,4 % населення)²⁰.

Таке стрімке збільшення частки мусульман упродовж другої половини ХХ ст. є закономірним, враховуючи, що спільнота формувалася шляхом кількох імміграційних хвиль: перша припала на 1960–1970-ті рр. і характеризувалася в'їздом робітників із Туреччини та Балкан, друга – перша половина 1990-х рр., коли Австрія прийняла близько 90 тис. біженців із колишньої Югославії, третя – на початку ХХІ ст. характеризувалася наданням притулку біженцям із Російської Федерації, насамперед чеченцям, і Близького Сходу²¹.

Паралельно зі збільшенням демографічної ваги мусульман, формувалося прагнення надати ісламові статусу визнаної державою релігійної спільноти. Інституціоналізація відносин з ісламом в Австрії має давню історію та пов'язана з окупацією Боснії та Герцеговини у 1878 р. – у 1912 р. іслам став визнаною законом релігійною спільнотою в Австро-Угорщині, щоправда, це стосувалося лише сунітів ханафітського музхабу*. Однак, після розпаду Австро-Угорщини та втрати Австрійською республікою контролю над мусульманськими провінціями, ця засада втратила актуальність. Створена в 1962 р. асоціація Мусульманська соціальна служба в 1971 р. почала клопотатись відновити дію Закону 1912 р., але влада відкинула запит під претекстом того, що немає належної представницької структури мусульман Австрії, а полігамія загрожує засадничим принципам держави.

Аби вирішити цю проблему мусульмани, перейнявши досвід протестантів та юдеїв, створили представницьку організацію – Ісламську релігійну спільноту Австрії (*Islamische Glaubensgemeinschaft in Österreich – IGGiÖ*), яка має муфтія (видає фетви – роз'яснення з релігійних питань), та президента, який видає адміністративними справами. А також отримали фетви з університету Аль Азхар у Єгипті та Турецького офісу релігійних справ про те, що полігамія не є обов'язковою для мусульман, і в європейських умовах від неї можна відмовитися²².

Відповідно, в 1979 р. Федеральне міністерство освіти та мистецтва, яке займається відносинами з релігійними культурами, затвердило Статут IGGiÖ та надало йому статус законно визнаної релігійної спільноти. Декретом від 2 серпня

¹⁹ Jonathan Laurence, *The Emancipation of Europe's Muslims. The State's Role in Minority Integration*. (Princeton: Princeton University Press, 2012), 4.

²⁰ Franken, and Dursun, "Islamic Education in State Schools..."

²¹ Permoser, and Rosenberger, "Religious Citizenship as a Substitute, 150.

* Музхаб – богословсько-правова школа в ісламі. У сунізмі дослідники виділяють чотири музхаби: ханафіти, малехіти, шафіїти, ханбаліти. Див.: *Исламский энциклопедический словарь*, ред. Айдын Али-заде, (Москва: Издательский дом "Ансар", 2007), 213–214.

²² Mattes, and Rosenberger, "Islam and Muslims in Austria, 134.

1988 р. Конституційний суд, знявши уточнення про ханафітський музхаб, поширив цей статус на всі напрями ісламу²³. У 2004 р. в контексті загальноєвропейської дискусії про можливість заборони помітних релігійних атрибутів у громадському просторі, спричиненої прийняттям у Франції Закону про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах, в Австрії видали міністерський декрет, який передбачав толерувати хіджаби, як конституційну гарантію свободи віросповідання²⁴. У 2013 р. алевіти, виконавши необхідні критерії (частка віруючих, не менше 0,2 % люду Австрії, 20 років перебувають на території держави, у т. ч. 10, як зареєстрована релігійна спільнота, відзначаються позитивним ставленням до суспільства та держави, безконфліктні з іншими релігійними спільнотами²⁵) також стали законно визнаною релігійною спільнотою²⁶.

Статус законно визнаної релігійної спільноти дає низку гарантій в Австрії, в тому числі право на релігійне виховання в державних школах, яке за Актом про Релігійну освіту від 1949 р. оплачує держава, але контролюють релігійні організації. Федеральний закон про відносини з Ісламською релігійною спільнотою від 31 травня 2015 р. (Ісламський закон 2015 р.) вкотре у статтях 11 та 18 гарантував право на ісламську релігійну освіту в державних школах, а в 12 та 19 статтях підкреслив дозвіл для учнів-мусульман на халляльне меню у навчальних закладах²⁷. Отож, спробуємо показати, як впроваджувалося ісламське релігійне виховання в школах, і чому почали виникати приватні мусульманські навчальні заклади.

Ісламську релігійну освіту, як постійний предмет, ввели в австрійських державних школах у 1982 р. Викладання відбувається під контролем відповідних релігійних органів. Навчальний календар складає федеральне міністерство, але за змістовне наповнення відповідають релігійні спільноти. Держава може втручатися лише тоді, коли релігійна освіта суперечить основам громадянського виховання. Якщо хоча б 10 учнів паралелі бажають відвідувати уроки ісламського релігійного виховання, виділяють дві години на тиждень, якщо менше – одну. Оскільки релігійна освіта в державних школах є факультативом, учні на початку навчального року мають право відмовитися від нього. Приблизно половина школярів-мусульман відмовлялися від цього предмету, оскільки урок зазвичай ставили останнім у розкладі, і дехто з батьків вважав його непотрібною

²³ Anna Stepien, “The Dream of Family: Muslim Migrants in Austria,” in *The Family in Question. Immigrant and Ethnic Minorities in Multicultural Europe*, ed. Ralph Grillo, (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008), 167.

²⁴ *Politics, Religion and Gender*, 101.

²⁵ Juan Ferreiro, *Islam and State in the EU. Church-State Relationship, Reality of Islam, Imam Training Centres*. (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2011), 25.

²⁶ Mattes, and Rosenberger, “Islam and Muslims in Austria, 131.

²⁷ Federal Law on the External Legal Relationships of Islamic Religious Societies – Islam Law 2015...

навантагою для дітей. Крім того, за словами Зуле Дурсун, етнічне походження, ідеологічні погляди та кваліфікація вчителя також відігравали важливу роль²⁸. На початку XXI ст., за підрахунками IGGiÖ, у 2110 з 2700 чинних шкіл, 50 тис. учнів ходили на ісламське релігійне виховання, де викладало 400 вчителів²⁹. За даними профільного міністерства, станом на 2014 р. вже 69 тис. учнів відвідувало ці факультативні уроки, а 570 вчителів їх навчали. У 2017/2018 н. р. 78 801 учнів відвідували уроки ісламської релігійної освіти у 2 338 школах, де їх навчало 597 вчителів³⁰.

Програма ісламського релігійного виховання (далі – Програма) була розроблена у 1983 р. і, яку детально проаналізована Зекірія Седждіні, охоплювала 12 рівнів викладання³¹. На першому та другому рівнях (вікова група 6–7 років) діти отримували загальні знання про іслам (Творець, Творіння, Пророк). Основним дидактичним принципом для вчителя було читання та пояснення відповідних сур і хадісів. На другому та третьому (8–9 років) учні ознайомлювалися з ісламськими принципами віри та п'ятьма стовпами ісламу. Саме тоді учні також починали читати відповідні сури, працювали над покращенням арабської вимови. На п'ятому та шостому рівнях (10–11 років) учні вивчали основні джерела ісламського знання (Коран і сунну), а також детально з'ясували поняття халялю (дозволеного) та хараму (забороненого). Передбачалося, що учні цікавитимуться питаннями щоденного життя мусульман, а вчитель детально й аргументовано відповідатиме на ці запитання. На сьомому та восьмому рівнях (12–13 років) учні повинні були не лише знати, а й розуміти природу дозволеного та забороненого, а також вміти пояснити її значення для людини та суспільства. На наступних двох рівнях (15–16 років) учні вивчали етичні моделі поведінки мусульманина у суспільстві та детально розглядали особливості ролей чоловіків і жінок. На завершальних рівнях (17–18 років) учні отримували систематичне знання про всі питання віри та розвитку ісламської науки. Саме тоді вчителі подавали історичний огляд інших релігій, а також інформацію про історію та сучасність ісламу в Європі.

Що ж стосується підручників, то їх надає IGGiÖ, батьки виплачують лише символічний внесок. Здебільшого це були випущені у ФРН переклади турецьких підручників. Підручники для I–IV рівнів називалися “Іслам у моєму житті”, для V–VIII рівнів “Моє життя для ісламу”. Оскільки не було посібників для старшокласників, від 2004 р. почали використовувати переклад праці катарського шейха Юсуфа Аль Кардаві “Дозволене та заборонене в ісламі”³², але у 2009 р. під тиском Освітнього офісу IGGiÖ заборонила її. Інспектує ісламське релігійне виховання IGGiÖ, то ж було шість інспекторів для Відня й інших провінцій.

²⁸ Franken, and Dursun, “Islamic Education in State Schools...”

²⁹ Ferreira, *Islam and State in the EU*, 32.

³⁰ Carla Amina Baghajati (1966), interview by Bogdana Sypko, Vienna, May 20, 2018.

³¹ Sejdini, “Curricula and Textbooks, 66–74.

³² Sejdini, “Curricula and Textbooks, 76.

Питання спеціального навчання вчителів ісламського релігійного виховання постало ще в 1982 р., коли предмет став постійний. Але лише в 1998 р. було запроваджено постійні курси у педагогічних університетах³³, тому в 1982–1998 рр. вчителі або приїжджали з-за кордону, що загрожувало поганим рівнем володіння німецькою мовою та незнанням австрійської суспільно-політичної реальності, або не мали необхідних педагогічних компетенцій. У 2006 р. факультет філософії та педагогічних наук Віденського університету відкрив магістерську програму “Ісламська релігійна педагогіка”, де готували викладачів ісламу для вищих навчальних закладів. Курс тривав чотири семестри, більшість студентів були випускниками Ісламської релігійно-педагогічної академії, яка діяла в 1998/1999 н. р.³⁴. У 2011 р. Університет Інсбрука за підтримки Віденського теж створив магістерську програму для ісламської освіти, а в 2014 р. запровадив відповідну бакалаврську програму³⁵.

Роки 2009–2015 стали знаковими для ісламської релігійної освіти в державних школах Австрії. У 2009 р. для написання дисертації соціолог, вчитель та імам Моханад Хоршид, який співпрацював з IGGiÖ, опитав 199 вчителів ісламського релігійного виховання. У результаті цього дослідження отримав несподівані для австрійців (але очікувані, зважаючи на відсутність належного вишколу вчителів) результати: 21,9 % респондентів вважали іслам неспівмірним з демократією, 21,7 % відкидали Загальну Декларацію прав людини, а 18,2 % підтримували смертну кару за вбивство³⁶. У відповідь федеральний міністр освіти, мистецтва та культури та президент IGGiÖ зробили низку нововведень, зокрема, нові трудові контракти для всіх вчителів ісламського релігійного виховання (педагоги мали засвідчити належний рівень володіння німецькою мовою або ж пройти відповідні курси, офіційно задекларувати підтримку принципів демократії, прав людини й основних законів Австрії), переглянуто навчальну програму на 2011/2012 н. р., зокрема замінено Програму 1983 р., приділивши більше уваги особливостям побуту мусульман в Австрії, а в 2015 р. опубліковано нові австрійські підручники з ісламського релігійного виховання, але, на жаль, посібники для старшокласників так і не з’явилися³⁷. Також, IGGiÖ не погодилася скасувати заборону для вчительок приходити на уроки без хіджабів, що й далі означало наголос на теологічних та ідеологічних поглядах, а не педагогічній майстерності.

Зважаючи на широкі права визнаних релігійних спільнот у державних навчальних закладах, не дивно, що в Австрії порівняно мало ісламських приватних навчальних закладів. На початку XXI ст. IGGiÖ зареєструвала вісім приватних ісламських дитсадків, три середні й одну старшу школи, усі розташовані у Відні³⁸.

³³ Mattes, and Rosenberger, “Islam and Muslims in Austria, 134.

³⁴ Ferreiro, *Islam and State in the EU*, 35.

³⁵ Franken, and Dursun, “Islamic Education in State Schools...

³⁶ Mattes, and Rosenberger, “Islam and Muslims in Austria, 145.

³⁷ Franken, and Dursun, “Islamic Education in State Schools...

³⁸ Ferreiro, *Islam and State in the EU*, 32.

Станом на 2012 р. у столиці було вже 15 ісламських приватних шкіл. Як і в інших конфесійних школах, ісламське релігійне виховання в них було не факультативним, а обов'язковим предметом, від якого неможливо відмовитися. Ці школи мали широку внутрішню автономію, держава могла втручатися лише тоді, коли була загроза громадянським цінностям Австрії. Так, у 2014 р. Міжнародна школа Відня Аль-Азхар була звинувачена у пропагуванні ісламізму, коли частина учнів відмовилася відвідувати уроки музики, називаючи її харамом. Учитель поскаржився в Освітнє бюро Відня, і влада втрутилася, наголосивши на тому, що музика є обов'язковою складовою шкільної програми, відтак, навчальний заклад може втратити свою ліцензію. Тому дирекція повернула уроки музики, але звільнила вчителя “за недостатні педагогічні здібності”³⁹. У 2017 р. було закрито школу імама Хатіпа у Відні, яку фінансував турецький уряд, а це суперечило Ісламському закону 2015 р. У 2017/2018 н. р. у Відні працювало 11 приватних ісламських шкіл у п'яти приміщеннях⁴⁰. Отже, приватна мусульманська освіта в Австрії з об'єктивних причин розвивалася повільніше, аніж викладання ісламу в державних школах.

Якщо Австрія толерувала уроки релігійного виховання в державних школах, то у Франції ситуація протилежна. У 1881 р. в Республіці запровадили принцип безкоштовної освіти, 1882 р. – обов'язкової та нейтральної (світської), а 1888 р. було скасовано субвенції приватним релігійним школам. Від 9 грудня 1905 р. у Франції (окрім територій Ельзасу та Мозелю, які на той час входили до складу Німецької імперії) діяв режим чіткого відокремлення Церкви та Держави. Тому у державних школах априорі не могло бути релігійної освіти. Винятком були лише навчальні заклади Ельзасу та Мозелю, де учні могли обирати між вивченням католицизму, лютеранства, кальвінізму чи юдаїзму. Спроба додати до цього переліку іслам в 2006 р. наштотувалася на опір уряду під претекстом того, що це суперечитиме усталеним нормам⁴¹.

Від 1959 р. система середніх навчальних закладів охоплювала три категорії: *по-перше*, державні школи, *по-друге*, приватні школи, які підписали контракт із державою, і, *по-третє*, приватні школи без контракту⁴². Проаналізуємо різні типи шкіл у контексті особливостей врахування потреб учнів-мусульман*. Як уже згадано, в державних школах заборонені уроки релігійного виховання, бо

³⁹ Franken, and Dursun, “Islamic Education in State Schools...”

⁴⁰ Carla Amina Baghajati (1966), interview by Bogdana Sypko, Vienna, May 20, 2018.

⁴¹ Kerchove, Islam within the Framework of “Laïcité”, 55.

⁴² Ferreira, *Islam and State in the EU*, 119.

* Ще від 1872 р. у Франції заборонено вносити графу про віросповідання у бланки національних переписів населення, тому не існує точних даних про кількісні характеристики ісламської спільноти. За підрахункам демографів, на зламі ХХ–ХХІ ст. у Республіці мешкало близько 5 млн мусульман. Детальніше див.: Богдана Сипко, *Мусульманська спільнота у житті Французької Республіки (1995–2007): монографія*. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2017), 76–79.

вони суперечать засадничому принципіві світськості Французької Республіки. Відповідно, іслам французькі школярі вивчали насамперед у контексті уроків історії, літератури та художньої культури, як соціально-культурний феномен. Аби забезпечити належний рівень викладання питань, пов'язаних з ісламом, курси підвищення кваліфікації вчителів, які проводили Університетські інститути підготовки вчителів, від 2009 р. пропонували серію занять про три монотеїстичні релігії та їх засадничі тексти. Учителям пояснювали, як краще подавати ці питання учням, особливо, якщо в класі великий відсоток мусульман. У Кретейлі вчителям пропонували відвідати лекцію “Іслам і ісламісти”, а в Каен – дводенний курс про іслам спеціально для педагогів-істориків⁴³. Але й 17 березня 2016 р. президент Національної федерації приватної мусульманської освіти Маклюф Мамеш звертав увагу на часті помилки, які траплялися під час висвітлення історії мусульманського світу, особливо в контексті джихаду⁴⁴.

Вимога світськості стосувалася не лише змісту освіти, а й зовнішньої форми навчального процесу, тобто заборони помітних релігійних атрибутів. У 1989 р. в центрі уваги французької громадськості опинився коледж Габріеля Хавеза у Крейлі. Три учениці Фатіма, Лейла та Саміра відмовилися зняти хіджаби на уроках. Ці дівчата й раніше одягали помітні релігійні атрибути, але завжди скидали їх на вимогу вчителів. Після тривалих дискусій із батьками дирекція школи вирішила відрахувати непокірних учениць, але втрутився міністр освіти Ліонель Жоспен, який заявив: “керівники навчального закладу повинні вести діалог з батьками та дітьми, аби вони відмовилися від носіння помітних релігійних атрибутів. Якщо переговори зайдуть в глухий кут, дитина, чия освіта є пріоритетною, повинні прийняти до державного навчального закладу”⁴⁵.

Відсутність конкретного закону та сприятливий для прихильників помітних релігійних атрибутів прецедент рішення міністра освіти призвів до того, що 1 вересня 2003 р. 1465 учениць прийшли до шкіл у хіджабах⁴⁶, що вже становило серйозну загрозу принципіві світськості. Тому 15 березня 2004 р. після тривалого громадсько-політичного обговорення прийнято Закон про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах, за яким від 1 вересня 2004 р. всі помітні релігійні атрибути в державних школах опинялися поза законом. Однак, у першій статті наголошено, що дисциплінарним процедурам (крайній захід – відрахування) повинен передувати діалог із учнями та батьками⁴⁷. Відтак, у 2004/2005 н. р. 48 учнів відраховали з середніх навчальних закладів, у т. ч. 44 дівчини за хіджаби. Тому не дивно, що 1 вересня 2005 р. одягнути хіджаби

⁴³ Kerchove, Islam within the Framework of “Laïcité”, 63.

⁴⁴ *Rapport d'information du Sénat* № 757, 108.

⁴⁵ Anne Révah-Lévy, et Maurice Szafran, *Malaise dans la République. Intégration et désintégration*. (Mesnil-sur l'Estrée: Plon, 2002), 54–55.

⁴⁶ Widme, *Le voile islamique à l'école catholique*, 35.

⁴⁷ “Loi № 2004–228 du 15 mars 2004, 5190.

ризикнуло лише 12 учениць⁴⁸. Представницька організація мусульман – Французька рада ісламу висловила стурбованість, але прийняла цей Закон. Щоправда, член її адміністративної ради, новонавернений в іслам Томас-Абдаллах Мільсент радив молодим мусульманкам продовжувати носити хіджаб: “для вас бажаніше піти з принципу [...] Розрадьте себе тим, що те, чого ви навчитеся від цього випробування, не знайдете в жодному шкільному підручнику”⁴⁹.

Але дія аналізованого Закону поширювалася лише на учнів і вчителів, і не застосовувалася щодо батьків. 11 жовтня 2010 р. у Франції, за словами журналістів, “заборонили бурки та нікаби на вулицях”, насправді ж йшлося про “заборону закривати обличчя у громадських місцях”. Так, згідно зі статтею 1, “ніхто не може у громадському місці носити одяг, покликаний закривати обличчя”. Ймовірно, акцент на бурках і нікабах здійснений на підставі статті 4 названого нормативно-правового акту, за якою “примус особи або кількох осіб закривати обличчя погрозами, жорстокістю з міркувань її статі, карається одним роком ув’язнення та 30 тис. євро штрафу. Якщо злочин стосується неповнолітнього, то кара підвищується до двох років ув’язнення і 60 тис. євро штрафу”⁵⁰. Оскільки школа також є громадським місцем, матері та бабусі могли приходити за дітьми у хіджабах, але мали відмовитися від нікабів. Циркуляр міністра освіти Люка Шателя від 27 березня 2012 р. постановляв, що з нового 2012/2013 н. р. принцип світськості та заборони помітних релігійних атрибутів поширювався і на батьків, якщо вони брали участь у шкільних заходах (збори, концерти, мандрівки з класом тощо)⁵¹.

Створена 8 квітня 2013 р. урядова установа Обсерваторія світськості обговорювала можливість поширити заборону помітних релігійних атрибутів і на виші, але рішення не прийняли⁵². Натомість 9 вересня затвердили Хартію світськості, примірник якої мав висіти у кожному державному середньому навчальному закладі. Документ є лаконічним і містить 15 чітких статей. Зокрема, оскільки держава поважає усі віросповідання і не створює державної релігії, а також гарантує свободу вільно обирати вірити, чи ні, світськість у школі має захистити учнів від будь-якого проповідування чи тиску, який завадить зробити самостійний вибір. Тому персонал не має права висловлювати політичні чи релігійні погляди, а учні не можуть як відмовлятися від вивчення тих чи інших предметів під релігійним претекстом, так і носити помітні релігійні атрибути⁵³. Кожного року 9 грудня у школах мали відзначати День світськості

⁴⁸ Widme, *Le voile islamique à l'école catholique*, 37.

⁴⁹ *Ibid*, 30.

⁵⁰ *Loi № 2010–1192 du 11 octobre 2010*, 18344.

⁵¹ *Rapport du Sénat № 590*, T. 1, 41.

⁵² *Vers la guerre des identités? De la fracture coloniale à la révolution ultranationale*, dir. Pascal Blanchard, Nicolas Bancel, Dominic Thomas (Paris: La Découverte, 2016), 68.

⁵³ “La charte de la laïcité à l'École...”

(річниця прийняття Закону 1905 р. про відокремлення Церкви та держави). 9 грудня 2014 р. міністр Наят Вальо-Белькасем призначила у кожний навчальний округ референта з питань світськості⁵⁴.

В умовах терактів, які сколихнули Францію у січні 2015 р. перелічені вище заходи не заспокоїли двадцять одного французького сенатора. І в 2015 р. профільна комісія, після 16 тижнів досліджень, круглих столів і інтерв'ю, підготувала двадцять пропозицій, які могли покращити ситуацію у французьких школах. Зауважу, що соціалісти та комуністи гостро розкритикували ці висновки. У контексті наших студій цікавими є: перша пропозиція, яка передбачала *“сакралізацію школи через заборону помітних релігійних атрибутів для батьків, які забирають чи приводять дітей”*⁵⁵, і чотирнадцята, яка регламентувала скасування ELCO* й інтеграцію її у програми чужоземних мов⁵⁶. Сенатори побоювалися, аби в контексті ELCO не відбувалося ісламське релігійне виховання, оскільки V розділ підручника *“Турецька мова та культура”* називався *“Віра, іслам і мораль”*⁵⁷.

Реагуючи на стурбованість сенаторів, Наят Вальо-Белькасем, дочка марокканського робітника та перша жінка на посаді міністра освіти, вирішила проявити рішучість і 2 червня 2015 р. заявила, що від 2015/2016 н. р. у всіх державних середніх навчальних закладах розпочнуть систематичні виклади Морального та цивільного виховання у всіх класах, зокрема кожен учень відвідає 300 таких уроків. У квітні – травні 2015 р. підготували директорів, інспекторів і референтів, які до кінця року мали перекваліфікувати 300 тис. вчителів⁵⁸.

Ініціативи Наят Вальо-Белькасем не обмежилися державною освітою. Ще 31 грудня 1959 р. Закон Мішеля Дебре запропонував приватним навчальним закладам державні дотації, якщо вони укладуть контракт із державою, і навчатимуть *“під відповідальністю директора навчального закладу та контролем держави [...] відповідно до бажання всіх сімей, у повній повазі до свободи совісті”*⁵⁹. Для того, аби укласти контракт із державою, навчальний заклад мав мінімум п'ять років існувати без контракту, освітній рівень вчителів повинен відповідати державним вимогам, а релігійні уроки мали стати факультативними (!)⁶⁰. Школи, які підписали контракт, підлягали частим перевіркам. Одразу після підписання держава починала виплачувати зарплатню

⁵⁴ *Rapport du Sénat № 590*, T. 2, 32.

⁵⁵ *Rapport du Sénat № 590*, T. 1, 3.

* *Étude langue et culture d'origine (ELCO)* – вивчення мови та культури країни походження, введене ще 25 липня 1977 р. для освіти дітей трудових іммігрантів. Здійснювалося факультативно у середу, суботу або після основних уроків. За даними Вищої ради з питань інтеграції, у 2011/2012 н. р. 92 238 учнів відвідувало ці уроки, у т. ч. – 57 145 – арабську мову, 16 555 – турецьку, 10 201 – португальську.

⁵⁶ *Rapport du Sénat № 590*, T. 1, 6.

⁵⁷ *Ibid*, 52.

⁵⁸ *Rapport du Sénat № 590*, T. 2, 409.

⁵⁹ Poucet, “L'application de la loi Debré”, 513.

⁶⁰ *Rapport d'information du Sénat № 757*, 106.

вчителям, контролювати навчальні програми, календар і принцип свободи совісти, комуна мала утримувати шкільні приміщення, оплачувати транспортні витрати, що істотно здешевлювало роботу школи та робило її привабливішою для батьків, яким потрібно було лише здійснювати інвестиційні внески на духовний розвиток учнів. Тому не дивно, що до початку XXI ст. 98 % приватних шкіл підписали контракт із державою.

Але 2 % шкіл залишалися поза цією системою (понад 1 тис., у т. ч. 300 конфесійних – 200 католицьких і майже 50 мусульманських). Для того, аби створити навчальний заклад без контракту, необхідно було подати досє мерові комуни, ректорові навчального округу, префектові, а тоді прокуророві Республіки. Надані документи мали засвідчити, що заявник може забезпечити навчальний процес, відповідно до чинних вимог (наявність приміщення, освітній рівень вчителів). Весь контроль навчального процесу у таких навчальних закладах здійснювало керівництво школи, відповідно, релігійне виховання могло бути обов'язковим предметом, державні перевірки були лише через рік після створення школи. Н. Вальо-Белькасем вирішила, що така ситуація незадовільна та 6 квітня 2016 р. запропонувала замінити режим декларацій під час створення приватних навчальних закладів без контракту на систему попередніх дозволів⁶¹. Однак, навіть після посилення інспекцій (у 2015/2016 н. р. перевірили 14 % навчальних закладів без контракту) не помітили у них радикалізації, натомість зафіксували нижчий рівень викладів загальних предметів і відтворювальні методики навчання).

На початку XXI ст. 96 % приватних конфесійних шкіл Франції були католицькими, їх відвідувало більше 2 млн учнів. Ідея створити приватний мусульманський навчальний заклад у континентальній Франції (1948 р. на о. Реюньон з'явилася перша приватна ісламська початкова школа Ля Медерса) виникла в 1994 р., коли 19 дівчат у хіджабах відрахували з ліцею Фадерба у Ліллі⁶². У 2001 р. у паризькому передмісті Обервільє з ініціативи імама мечеті в Кліши-су-Буа Дао Мескіна створено коледж Ля Реюссіт (Школа успіху). Школа працювала за французькою програмою, пропонувала групу продовженого дня та програму веселих канікул. На початках вчителі працювали по декілька місяців, не отримуючи заробітної платні. Оскільки на приватні навчальні заклади не поширювалася дія Закону про заборону помітних релігійних атрибутів, у 2004 р. інтерес до цієї школи посилювався, але Дао Мескіна цьому не зрадів: *“Я прагнув створити приватну школу для тих, хто хоче до неї ходити, а не для тих, хто змушений її відвідувати”*. Отже, директор школи критикував ідею відокремлених шкіл. Оскільки коледж Ля Реюссіт не уклав контракту з державою, рік навчання учня коштував батькам 1,5 тис. євро, і в 2008 р. школа заробляла 360 тис. євро⁶³.

⁶¹ *Rapport d'information du Sénat № 757*, 104.

⁶² *Rapport d'information du Sénat № 757*, 100.

⁶³ Bowen, *Can Islam be French*, 110–115.

У березні 2007 р. створено коледж-ліцей Аль Кінді в передмісті Ліону. Більшість дівчаток у цьому навчальному закладі одягали хіджаби, хоча це й було не обов'язково. Релігійні уроки також були факультативні. У березні 2008 р. учнів почала набирати приватна школа Освіта та Знання в паризькому передмісті Вітрі-сюр-Сен⁶⁴. Профільна комісія Сенату у 2016 р. подала таку статистику приватних мусульманських навчальних закладів: 2007 р. – чотири, 2012 р. – 24, 2013 р. – 34 (в яких навчалось 2 767 учнів, у т. ч. 675 у школах з контрактом), 2015 р. – 49 (надавали навчальні послуги 5 тис. учнів), у т. ч. п'ять приватних мусульманських навчальних закладів підписали контракт із державою⁶⁵. Оскільки на початку XXI ст. система приватних мусульманських навчальних закладів почала динамічно розвиватися, для координації зусиль 22 березня 2014 р. з ініціативи ліцею Аверроеса (Лілль, 2003), коледжу та ліцею Аль Кінді (Ліон, 2007), школи Освіта та Знання (Вітрі-сюр-Сен, 2008), а також коледжу та ліцею Ібн Халдуна (Марсель, 2009) створили Національну федерацію приватної мусульманської освіти. Станом на 2016 р. Федерація об'єднувала 60 приватних навчальних закладів (насамперед початкові школи), з яких шість підписали контракт із державою. Координаційна структура розробила Хартію засадничих принципів приватної мусульманської освіти, яку підписували кандидати-члени. Усі приватні мусульманські навчальні заклади були відкритими, щоб приймати дітей, які не сповідували іслам. Однак, випадки вступу дітей християн і атеїстів до таких шкіл були зафіксовані лише у Ліллі, де випускники ліцею Аверроеса показували дуже високі результати на випускних іспитах.

Натомість 10 % учнів приватних католицьких шкіл сповідувало іслам⁶⁶. Така ситуація пояснюється кількома причинами – *по-перше*, на приватні навчальні заклади не поширювалася заборона на помітні релігійні атрибути, а чинних мусульманських шкіл було недостатньо для п'ятимільйонної ісламської умми Франції, а, *по-друге*, освічені батьки вважали, що приватна католицька школа не лише “ближча за духом”, аніж “атеїстична державна”, а й може дати їхнім дітям кращі знання, і, відповідно, забезпечити надійніше майбутнє. Часто дітей у такі школи записували імами, зокрема глава мечеті Бордо Тарек Убру зазначив: “Я став найкращим пропагандистом приватних католицьких шкіл. Кожного разу, коли випадає нагода, я записую туди свою дитину”⁶⁷. Зольфрід Сесіль Відме, яка у 2008–2009 рр. досліджувала католицькі школи у Бордо, звернула увагу, що хіджаби там толерували, дирекція тільки просила часто змінювати хустини та використовувати різні кольори, аби не шокувати інших учнів⁶⁸.

⁶⁴ *The Oxford Handbook of European Islam*, 35.

⁶⁵ *Rapport d'information du Sénat № 757*, 101.

⁶⁶ Widme, *Le voile islamique à l'école catholique*, 91.

⁶⁷ *Ibid.*, 81.

⁶⁸ *Ibid.*, 68.

Зі зрозумілих причин, на відміну від Австрії, питання вишколу вчителів для ісламського релігійного виховання на початку XXI ст. не стояло на порядку денному у Франції, що у майбутньому може стати серйозною проблемою для приватних мусульманських шкіл.

Франція й Австрія, частка мусульманського населення яких на початку XXI ст. становила 8% і 4,5 % відповідно, запропонували протилежні моделі, щоб забезпечити освітою учнів ісламського віросповідання. Австрія пішла шляхом державного визнання Ісламської релігійної спільноти та передачі їй контролю ісламського релігійного виховання навіть у державних школах. Такий підхід забезпечив активний розвиток державної ісламської релігійної освіти різних рівнів (дошкільної, шкільної та вищої) та відсунув на другий план приватні мусульманські навчальні заклади, які формувалися лише в столиці і релігійне виховання у яких було обов'язкове. Однак, надмірна свобода призвела до того, що релігійна освіта, яка мала вписуватися у суспільний контекст, з нього випадала, а релігійне виховання почасти визначали консервативні приписи, зокрема заборона вчителькам приходити на ці факультативні уроки з непокритою головою.

Натомість Франція зробила все, аби “зняти” хіджаб не лише із вчителів, а й учнів, а згодом і батьків. Застосування принципу світськості було тотальним у державних навчальних закладах, що унеможливило не лише помітні релігійні атрибути, а й ісламське релігійне виховання. Від 2015/2016 н. р. у державних школах розпочалося систематичне викладання Морального й етичного виховання. Принцип світськості проник навіть у приватні школи, які підписали контракт із державою, де помітні релігійні атрибути не заборонили, але уроки релігійного виховання стали факультативні. Така ситуація посприяла тому, що на початку XXI ст. розпочинається процес активного створення приватних мусульманських навчальних закладів. А поки їхня кількість залишатиметься недостатньою, популярністю у мусульманських сімей середнього та вищого достатку користуватимуться приватні католицькі школи.

ISLAMIC RELIGIOUS EDUCATION AND PRIVATE MUSLIM SCHOOLS: CONTRASTS BETWEEN AUSTRIA AND FRANCE

Bogdana SYPKO

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: bogdanasytko@gmail.com

The Muslim communities in the West were formed under the influence of some historical factors: the colonial policy and decolonization, the labor immigration in the context of intergovernmental agreements in 1960s–1970s, the family reunion process after 1974 and finding asylum at the turn of XX–XXI centuries. Since the last quarter of the XXth century Muslim ceased to consider Europe as a place of temporary residence. Thus, they began to demand guarantees of the rights necessary for the full respect of their worship, including opportunities for Islamic religious education. The main thesis of this article is to compare the situation with Islamic religious education in public schools and system of private Muslim schools in Austria and France. The choice of these two examples is explained by the opposite views of governments – Austrian politics in this context is considered the most tolerant, and the French most strictly adheres to the principle of *Laïcité* (separation of Church and the State). This article is the result of the project, performed by the author in Institute of Islamic Theology (University of Vienna).

In Austria, where Muslim presents about 4,5 % of population, Islam is recognized as legal religious community since 1979. This status allows Islamic religious education in public schools, financed by state and controlled by Muslim representative organization – *Islamische Glaubensgemeinschaft in Österreich (IGGiÖ)*. Since 1982, the lessons of Islamic religious education are permanent but optional. So, at the beginning of the school year students have the right to refuse it. About half of the Muslim schoolchildren abandoned this subject, since the lesson was usually the last in the schedule, teacher's ethnic origin, ideological views and qualifications also played an important role. In 2017, 78 871 students attended these optional lessons, and 597 teachers taught them. The textbooks were provided by IGGiÖ, the parents paid only a symbolic contribution. Mostly these were released in German translation Turkish textbooks. The issue of special training for teachers of Islamic religious education arose in 1982, when the subject became permanent. Only since 1998, courses were introduced at pedagogical universities, and after 2006 were created master's programs at the University of Vienna and a bachelor program at the University of Innsbruck.

2009–2015 became significant for Islamic religious education in public schools in Austria. After resonance results of Mouhanad Khorchide's dissertation, the Federal Minister of Education, Arts and Culture and President of IGGiÖ made a number of innovations, in particular, new employment contracts for all teachers of Islamic religious education, a review of the curriculum for 2011/2012 and new Austrian textbooks on Islamic religious education were published in 2015. Given the broad rights of recognized religious communities in public education institutions, it is not surprising that Austria has relatively few Islamic private educational institutions (11 schools, all situated in Vienna). As in other religious schools, Islamic religious education in them was not an optional, but a compulsory subject. These schools had broad internal autonomy, the state was able to intervene only when there was a threat to the civic values of Austria.

The implementation of the principle of secularism was total in French public schools, which made impossible not only visible religious attributes, but also Islamic religious education. From 2015/2016 in the public schools began the systematic teaching of Moral and Ethical Education. The principle of secularism has even infiltrated private schools that have signed a contract with a state where prominent religious attributes have not been banned, but religious education has become optional. This situation

contributed to the fact that at the beginning of the XXI century the process of active creation of private Muslim educational institutions begins. And while their number remains insufficient, private Catholic schools will be popular among Muslim families.

Thus, in France and Austria, there were opposite processes. When in 2004 France banned significant religious attributes in public schools, Austria guaranteed to Muslim students the right to hijab, and IGGiÖ forbade teachers of Islamic religious education to come to the lessons without hijab. In Austria, Islamic religious education developed in public schools, and in France there were private Muslim institutions. French restrictions led to the image of a part of Muslim pupils and their parents. Instead, in Austria excessive freedom has led to the fact that religious education, which had to fit into the social context, fell out of it, and religious education was partly determined by conservative regulations.

Key words: Islamic Religious Education, Austria, France, secularism, private schools, hijab.

REFERENCES

- Aslan, Ednan. "Islamic Textbooks and Curricula in Europe." In *Islamic Textbooks and Curricula in Europe*, edited by Ednan Aslan. Frankfurt am Main: Peter Long, 2011, 27–34.
- Bowen, John R. *Can Islam be French? Pluralism and Pragmatism in a Secularist State*. Princeton: Princeton University Press, 2010.
- Carla Amina Baghajati (1966), interview by Bogdana Sypko, Vienna, May 20, 2018.
- Federal Law on the External Legal Relationships of Islamic Religious Societies – Islam Law 2015, Accessed May 18, 2018, https://www.bmeia.gv.at/fileadmin/user_upload/Zentrale/Integration/Islamgesetz/Islam_Law.pdf
- Ferreiro, Juan. *Islam and State in the EU. Church-State Relationship, Reality of Islam, Imam Training Centres*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2011.
- Franken, Leni, and Dursun, Sule. "Islamic Education in State Schools: a Comparative Study," *MDPI-Religions*, № 8 (2017), Accessed May 18, 2018. <http://www.mdpi.com/journal/religions/franken/dursun>
- Islamskij Encyclopedicheski Slovar*, pod redakcyje Ajdyn Ali-zade, Moscow: Izdatelskiy dom "Ansar", 2007, 213–214. (in Russian).
- van den Kerchove, Anna. "Islam within the Framework of "Laïcité." Islam and Education in France." In *Islam and Education in European Countries. Pedagogical Concepts and Empirical Findings*, edited by Aurora Alvarez Veinguer, Gunther Dietz, Dan-Paul Jozsa, Thorsten Knauth. Münster: Waxmann, 2009, 51–68.
- Laurence, Jonathan. *The Emancipation of Europe's Muslims. The State's Role in Minority Integration*. Princeton: Princeton University Press, 2012.
- "Loi № 2004–228 du 15 mars 2004 relative à la nationalité, encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics," *Journal officiel de la République Française*, 1 65 (17 mars 2004). (in French).
- "Loi № 2010–1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public," *Journal officiel de la République Française*, № 237 (12 octobre 2010). (in French).
- Mattes, Astrid, and Rosenberger, Sieglinde. "Islam and Muslims in Austria." in *After Integration. Islam, Conviviality and Contentious Politics in Europe*, edited by Marian Burchardt, Ines Michalowski. Wiesbaden: Springer VS, 2015, 129–152.
- Permoser, Julia Mourão, and Rosenberger, Sieglinde. "Religious Citizenship as a Substitute for Immigrant Integration? The Governance of Diversity in Austria." in *Illiberal Liberal*

- States. Immigration, Citizenship and Integration in the EU*, edited by Elspeth Guild, Kees Groenendijk, Sergio Carrera. Burlington: ASHGATE, 2009, 149–163.
- Political Participation and Identities of Muslims in Non-Muslim States*, edited by W.A.R. Shadid, Pieter Koningsveld. Kampen: Kok Pharos Publishing House, 1996.
- Politics, Religion and Gender. Framing and Regulating the Veil*, edited by Sieglinde Rosenberger, Birgit Sauer. London: Routledge, 2012.
- Poucet, Bruno. “L’application de la loi Debré.” en *Politiques de la laïcité au XXe siècle*, sous la direction de Patrick Weil. Paris: PUF, 2007, 505–530. (in French).
- Révah-Lévy, Anne, and Szafran, Maurice. *Malaise dans la République. Intégration et désintégration*. Mesnil-sur l’Estrée: Plon, 2002. (in French).
- Sejdini, Zekirija. “Curricula and Textbooks for Islamic Religious Education in Austria.” In *Islamic Textbooks and Curricula in Europe*, edited by Ednan Aslan. Frankfurt am Main: Peter Long, 2011, 65–78.
- Rapport d’information du Sénat № 757 fait au nom de la mission d’information sur l’organisation, la place et le financement de l’islam et de ses lieux du culte*. Session extraordinaire 2015–2016. Paris: La documentation Française, 2016. (in French).
- Rapport du Sénat № 590 fait au nom de la commission d’enquête sur le fonctionnement du service public de l’éducation, sur la perte des repères républicains que révèle la vie dans les établissements scolaires et sur les difficultés rencontrées par les enseignants dans l’exercice de leur profession.. Tome 1*. Session extraordinaire 2014–2015. Paris: La documentation Française, 2015. (in French).
- Rapport du Sénat № 590 fait au nom de la commission d’enquête sur le fonctionnement du service public de l’éducation, sur la perte des repères républicains que révèle la vie dans les établissements scolaires et sur les difficultés rencontrées par les enseignants dans l’exercice de leur profession.. Tome 2*. Session extraordinaire 2014–2015. Paris: La documentation Française, 2015. (in French).
- Stepien, Anna. “The Dream of Family: Muslim Migrants in Austria.” in *The Family in Question. Immigrant and Ethnic Minorities in Multicultural Europe*, edited by Ralph Grillo. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- Sypko, Bogdana. *Musulmanska Spilnota u gytti Francuzkoji Respubliky (1995–2007)*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv, 2017. (in Ukrainian).
- “La charte de la laïcité à l’École,” *Éduscol*, September 9, 2013. Accessed May 18, 2018. <http://eduscol.education.fr/cid73652/charte-de-la-laicite-a-l-ecole.html> (in French).
- The Oxford Handbook of European Islam*, edited by Jocelyne Cesari. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Vers la guerre des identités? De la fracture coloniale à la révolution ultranationale*, edited by Pascal Blanchard, Nicolas Bancel, Dominic Thomas. Paris: La Découverte, 2016. (in French).
- Widme, Solfrid Cecile, “Le voile islamique à l’école catholique. Étude du terrain dans l’agglomération bordelaise.” Master’s thesis, University of Oslo, 2009. (in French).